

Zdirad J. K. Čech

SLOHY V HERALDICE

Heraldická tvorba v první polovině 16. století

Praha 1978

Jsou historická období, v nichž, ať šťastnou shodou okolností ať z důvodu jiného, setkává se najednou několik velmi příznivých vlivů, působících pozitivně na rozvoj společnosti, jejího hospodářství i kultury, a zvláště umění, které pak dosahuje vrcholů v tom kterém panujícím slohu, vrcholů, po nichž následují léta nového a nového hledání a tápání, čekání na novou příznivou konstelaci s novým vzestupem a vrcholem. Jsou období, v nichž dozrává práce generací umělců a generací světců, období vzepjaté spirituality, období velkolepých podniků politických i stavebních, období, která určují přelom historických epoch a uměleckých slohů.

Jedním z nich je konec 15. a první polovina 16. století. Lhostejno, kterými daty či událostmi tuto epochu přesněji vymezíme. Tvoří jeden ze zlomů dějinného vývoje a je tedy plná předznamenávajících dat.

Heraldika tohoto období, jemuž kníže Karel ze Schwarzenbergu říká pozdní - od smrti Richarda III do smrti Jindřicha III z Valois - tvoří přechod mezi turnajovým - 14. a 15. století - a ozdobným období - od 16. století. Stojí tedy na rozhraní středověku, kdy byla od křížových válek ve Svaté zemi součástí denního života, kdy její pravidla se vyvíjela potřebou a předávala zvykem, kdy její symbolika tvořila přímo a jasně a krása byla vlastně jen jakoby vedlejším produktem praktické nutnosti, a novověku, kdy ustane její praktická funkce a nutnost, kdy její mluva se zkomplikuje až k nesrozumitelnosti, kdy odtržení od života a boje způsobí degeneraci tvarů i obsahu. Ale to až během doby. Shrňme pro úvod předchozí vývoj.

Štítový, v době křížových výprav normanské a gotické - společně užívané v celé kulturní části Evropy - prodělaly během turnajového období výrazné tvarové změny, zčásti charakteristické pro různé

kulturní oblasti. Zahrocení dolního okraje štítu přešlo v půlkruhový oblouk, později malovali štíty dole rozeklané do dvou či tří oblouků, vpravo nahore přibyl zářez pro kopí, konvexní zakřivení gotického štítu ve směru svislé osy - ve směru polcení - se změnilo v konkávní ve směru osy vodorovné - ve směru dělení - přes paralelní užívání štítů plochých. Toto zakřivení si vynutilo na plastickém ztvárnění zdánlivou deformaci heroltských i obecných figur, bravurně využívané i v kresbě. Přilby, zprvu téhož typu pro boj i turnaj, se během turnajového období diferencovaly a jestliže kolčí přilba našla ještě uplatnění v obou oblastech, pak přilba turnajová v boji nebyla užívána vůbec a mnohem spíše je už záležitostí dekorativní než praktickou a mnohem více "papírovou" než reálnou, zatímco bojová brnění užívají přilbu burgundskou nebo salač. Toho příkladem jsou i náhrobníky, na nichž u postavy šlechtice nalézáme jak burgundské přilby zdobené pštrosími pery tak na štítech spočívající přilby turnajové a kolčí s klenoty a krydly.

A jestliže původně nesl jeden štít jednu přilbu s klenotem, a k odlišení dvou majitelů téhož štítu bylo zapotřebí přidat buď rozlišovací znamení - turnajský límec čistý nebo zdobený dalšími figurami, leč, kosmý nebo šikmý pruh a mnohá další - nebo změnit klenot, který charakterisoval jedince přesněji než štít - např. králové nosili štít země ale klenot rodu, resp. domu - pak rychlé rozšíření polcení, čtvrcení, následného dělení a středních štítků umožnilo charakterisovat jedince natolik přesně, že v mnoha zemích přinesl následný vývoj oslabení funkce klenotu, zhusta nahrazovaného jen hodnostní korunou, takže v některých zemích téměř zaniklo jeho užívání.

Téměř obecné rozšíření heraldických korun - původně jen označení králů, posléze dalších suverénů a příslušníků panského stavu - a jejich užívání

při udělování a polepšování znaků přineslo jako nutnost vznik hodnostních korun a klobouků, zpočátku shodných pro celou kulturní Evropu, časem ale rozlišené podle rozličných zřízení té které země.

Znaky duchovních, zprvu jen prosté štíty provázené nanejvýše jen mitrou nebo kloboukem se zauzlenými šňůrami vinutými těsně podle krajů štítu, dostávají další hodnostní kusy - kříže, berly, meče - a klobouk přestal být výsadou kardinálů a stal se nedílnou součástí duchovenských znaků, i když počet třapců zdaleka ještě nebyl ustálen.

Během turnajového období se rozšířilo zakládání světských rytířských řádů s různými odznaky, které se - a to je pro nás důležité - znenáhla stávají pravidelným doplňkem znaků. A jestliže jsou tyto odznaky zpočátku umisťovány vedle přilby či klenotů, někdy řetízkem spojeny se štítem, rychle se rozmáhá malování řádové kolany se zavěšeným odznakem kolem štítu; přechodem jsou řády, u nichž se kolem štítu ovíjí odznak nebo jeho část.

A jestliže vše, co bylo řečeno, ukazuje na rostoucí hodnotu erbů, nutno připomenout ještě obecné rozšíření deviz, ať osobních nebo rodových, a štítonošů či strážců štítu, buď osobních či příležitostných nebo takových, které se staly dědičnou součástí erbu.

Tak tedy, velmi zhruba naznačeno, vypadal heraldický odkaz na prahu novověku. Jak je vidět, zanechaly jej generace tvůrců už ve zcela kompletní šíři, jen s výjimkou pláštů a stanů, které zvykem jsou mladším.

Podstatnou a reprezentativní složkou heraldického umění byly malované erbovníky ve formě svitků nebo knih. Bude jistě užitečné všimnout si trochu charakteru těchto děl ve druhé polovině 15. stol. Výběr je pochopitelně omezen jen na práce dobře známé i u nás a tak, ponechám-li stranou jezdecký armoriál Řádu Zlatého rouna a Evropy - příležitostně, nekonvenční a lokálně přelíčené vzácné dílo - a

Knihu bratrstva sv. Kryštofa v Arlbergu - charakteristickou spíše pro počátek turnajového období - zůstane dílo Conrada Grünenberga, zachycující ve Wappenbuchu (1485, faksimile 1975) vývoj heraldiky - ve shodě s dobovým podáním začíná u znaků postav z Písma svatého a elegantně pokračuje přes hrdiny Trojské války, krále Artuše, starořímské císaře i císaře Svaté říše římské z dob předheraldických, a někdy jen stěží postřehneme hranici mezi suverénní fikcí a skutečnými znaky - znaky současných panovníckých domů, zemí říšských stavů až po znaky členů několika rytířských bratrstev; máme tedy před sebou dosti reprezentativní soubor několika set kreseb. Všechny jsou podány s bravurní jistotou a lehkostí, zkušenou rukou bez zbytečného lpění na detailech a se zvládnutím i velmi složitých kompozičních celků - znaků s více přílbami, několikaštíťových komposic, řádkových dekorací vedle klenotu i na kolaně kolem štítu a v neposlední řadě i figurálních a krajinářských kreseb. Grünenberg užívá téměř výhradně španělského štítu, u znaků s jednou přílbou poněkud skloněného při výškovém kánonu 3:2:5 = klenot:přílba:štíť, ponecháván i pro znaky se dvěma a třemi přílbami; je-li jich více, klade ostatní kolem štítu - pochopitelně u štítů s velkým počtem polí, kde němuž náleží více než pět klenotů, upravuje kánon ve prospěch výšky štítu. Zvířata ve štítech a klenotech jsou většinou holá, s mírnými náznaky srsti či hřív, s proporčně i tinkturami naznačenou zbrojí, jejich postoje jsou ladné a energické. Krydla nalezneme nejružnějších typů, od vlajících prostých tmavých roušek až po bohaté rozviliny, vždy respektující materiál. Stíny jsou mírně naznačeny kreslenými šrafy - hlavně na krydlech a přílbách, méně na klenotech a štíťových figurách - jen zčásti je stínováno barvou - přílby. Vcelku lze hodnotit Grünenbergův Wappenbuch jako dílo osobitého a skutečného tvůrce, jehož standartní výtvarné představy

buje vrcholných heraldických kreseb současníků, jak je známe z jiných prací, ale jehož úroveň je přesto vysoká. Dílo má zřejmou slohovou souvislost se soudobou produkcí a je nutno dodat, že zanechalo výrazné mladší ozvěny např. v kresbách Meravigliova díla Nového Siebmacherova Erbovníku, kossah Wappenbuchu si ovšem vynutil užití nejjednoduššího štítu a schematických kreseb příleb. Ovšem přijmeme-li názor, že znaky mají být kresleny jako schemata, vyhovuje způsob Grünenbergovy práce výborně.

Ale již v průběhu 15. století se začíná rozvíjet nová linie heraldického umění. Tak jak se vrcholná gotika zmocňuje realismu, tak i v heraldické tvorbě nalézáme kresby pojaté jako realie zdobené heraldickými figurami. A je charakteristické, že tuto novou linii rozvíjí nové umění - grafika.

Dosud bylo pravidlem heraldické kresby - a ostatně i plastiky v kamenné, dřevě a často i kovu - barvit. Zpočátku jen jedním tónem v každé tinktuře, později, vlivem deskové malby, i několika tóny téže tinkтуры. K stínování, bylo-li užito, sloužily šrafy. Černá nebarevná kresba tedy byla jen polotovarem. Grafika ovšem pracuje s barvami jen vyjimečně a přesto bylo třeba, aby erby provedené dřevořezem byly svébytným výtvarným projevem, nevyžadujícím ruční kolorování. Tato nutnost přinesla zjemnění a zdokonalení kresby, která byla dosud jen studijním a pomocným prostředkem. Její presentování prostřednictvím rytiny jako finálního uměleckého výrazu si vynutilo i důraznější užívání nejen stínování ale i detailů kreslených figur - chomáčů srsti, mimiky tváří, muskulatury těl a pečlivější propracování tvarů štítů i příleb. Porovnáme-li Grünenbergovu kresbu např. s heraldickým dřevořezem Martina Schongauera, nejlepšího rytce před Dürerem, zdá se, přestože oba byli současníky, jakoby mezi jejich díly bylo století vývoje.

A stejně jako horečně pokračoval vývoj nové společnosti, zdokonalovalo se i nové umění. Heraldické

dřevořezby Albrechta Dürera, mnohdy překvapivě velkého formátu, jsou tvořeny již zcela v novém pojetí a představují bezesporu jeho vrchol, k němuž se nejlepší současníci více či méně přiblížili a následující generace jej dovedly do slepého výhonku. Neznamená to ovšem, že by klasicistující tendence heraldické tvorby byla rázem zatlačena. Doba stále ještě potřebovala erbovníky obsahující velké množství znaků byť i schematicky a řemeslně provedených - lze připomenout např. pergamenový svitek šlechtické společnosti "U Kočky" v Kostnici z poloviny 16. století, který kresebně pokulhává za mnohem starším Grünenbergem - ale i zde vývoj spíše ve prospěch grafiky, k čemuž se záhy užívaný lept ukáže jako velmi vhodný prostředek.

Hlavní doménou heraldické tvorby Dürerovy generace byly ale volné grafické listy, jejich soubory a různé příležitostné práce; Dürer sám pracoval pro tři císaře. Měli tedy tyto tvůrci - a kromě již jmenovaného Dürera sluší se připomenout alespoň ještě Hansa Burgkmaira - příležitost kreslit a ryt nejen velmi komplikované štíty např. panovníků a princů Habsburgského rodu - a zvládnli takové úlohy s neuvěřitelnou dokonalostí - a erby vysoké aristokracie a kléru ale i znaky bohatých patricijů a velkých měst. Na prvý pohled upoutá na jejich dílech dokonalé podání reálií. Přílby nejsou už schematem nesčetněkrát opakovaným ale vždy novou, perfektní, perspektivně podanou kresbou, nepřehlednou zásobníkou variant jednotlivých typů, detailně zachycených, jakoby měly být návrhem pro výrobce zbroje a nejen vlastně vedlejší částí znaku. Totéž lze říci o štítech a korunách. Rovněž klenoty přestávají být schematickou kresbou a stávají se obrazem skutečných plastických objektů. A jestliže generace předcházející spěla k dokonalému podání heraldických figur, pak v díle Dürerově byla tato tendence završena.

Dokud jsou heraldickou figurou skutečné předměty,

kreslí je s dokonalou znalostí reality. A nejen to. Zvířata heraldická - lev, orl, orlice - i zvířata báječná stávají se v jeho kresbách obrazy živých tvorů. Neopouští jejich vžitá schema - jak se to dělávalo později, že např. namísto heraldického lva byl kreslen lev skutečný - ale oživuje je. Počkáš Dürerových lvů, bohatě porostlých srstí a bohatou hřívou, se skrývají mohutné svaly a napjaté šlachy, jejich tlapy se chystají uchopit kořist, z očí a rozevřených tlam sálá hrozivost. Jeho orli a orlice jsou pokryti peřím, brky jejich křídel jsou skutečné, jejich zobáky, oči i spáry jsou živé. A přitom, jak řečeno, vše ve tvarech a kompozici tradičních heraldických zvířat, dokonalá souhra reálu a ornamentu. A krytla? Bohaté, prostorově podané záplavy rozvilin v dokonalých elastických křivkách, v bohatě rozvolávaném pohybu zachovávajícím logiku materiálu.

Nepřehledná zásoba nových a nových motivů, neochabující invence a verve, dokonalé zvládnutí reálií i stylisace, taková je Dürerova tvorba. Dnes by deset heraldiků bohatě po celý život vystačilo s jeho marnotratně rozhazovanými nápady a dobrali by se veliké slávy.

Je pochopitelné, že následující vývoj se mohl brát dvěma směry - po geniálním Dürerovi mohl přijít geniální žák, ale kam výše pokračovat, když vrcholu bylo dosaženo; nebo se o "říši" mohlo podělit několik dědiců a během dvou-tří generací mohl se vlády ujmout úpadek. Jak už to bývá v nejedné oblasti lidského konání, druhá varianta se stala skutkem. Zdaleka ovšem ne hned a rychle. Heraldické práce Dürerovy školy pokračují ve stopách mistrových. Stále s touž invencí a touž honosností. Po celé 16. století. Jistě neuškodí připomenout i další současníky Dürerovy: např. Hansa Holbeina a Lucase Cranacha, jejichž heraldické kresby pocházejí ze stejných pramenů, stejně marnotratně křídí proudem nových motivů, stejně dokonale spojují sna-

lost reality s živým odkazem heraldické stylisace. A homogenita možno-li přibývá. Poněkdy se stávají téměř pravidelnou součástí heraldických kreseb architektonické motivy a postavy štitonošů v dobových kostýmech, komplikují se tvary štítů a stále častěji užívají tvůrci nových výtvarných prvků - revolverových ornamentů a kartuší.

Tento poslední prvek je zvláště důležitý. Štíty ztrácejí svůj reálný použitelný tvar, jaký v jeho pozdní rozvité době známe od Dürera a stávají se deskami s prosekanými okraji, jejichž cípy jsou stočeny do revolverů, hrany lemovány rostlinnými motivy či jinak zdobeny. Perspektiva přileb se stává zkreslenou, jejich užitečné tvary ztrácejí funkčnost a proporce. Přikryvadla začíná být příliš mnoho, než aby mohla zachovávat logickou strukturu, příliš mnoho - to je přesná charakteristika pro kresby veškerých současníků a nástupců Dürerových. Příliš mnoho ozdob, příliš mnoho doplňujících prvků, příliš mnoho damaskování. Jsou krásné dřevorezy Josta Ammana, ale jsou už v jiné době, v jiné rovině. I jeho práce stojí na vrcholu ale je to už výhonek sterilní, neschopný dalšího přenosu heraldického dědictví. Krásné paní a statní pánové střeží Ammanovy štíty, ale jsou to štíty příliš krásné, než aby mohly sloužit v boji.

A prohlédneme-li dílo Virgilla Solise, dalšího z mladších současníků Dürerových, nenajdeme už z mužné ušlechtilosti Dürerových kreseb téměř nic.

Titěrné lepty nahradily rozměrné dřevorezy, komplikované, příliš zdobené a příliš chtěné tvary štítů nahradily prosté štíty kolčí, krydla se stala závoji rozvilin, kánon ztratil ušlechtilé proporce.

A kresby Wendela Ditterlina - tam už se erb zcela ztrácí v záplavě dramatických a okázalých lánů, vypjaté posy štitonošů svědčí sice o značné fantazii a velikých schopnostech svého tvůrce, ale jsou již zcela mimo heraldiku.

Začal-li úpadek heraldické tvorby degenerací tvaru štítu, přilby a pokrývek, nenechala na sebe degenerace tvarů vlastních figur dlouho čekat. V dalších staletích pak se heraldické umění potácelo mezi formami pozdního 16. století a mezi formami vyúsťujícími do ošklivosti či směšnosti. Byl téměř ztracen cit pro svéráznou krásu heraldiky. A je jen charakteristické, že když nadešel čas obnovy a když několik tvůrců sestoupilo až k středověkým pramenům, vytryskl nejoslavnější gejzír právě z dědictví pozdní gotiky. Geniální Otto Hupp jako by byl přímým žákem Dürerovým, žákem poučeným o reáliích a poučeným o celém, staletí trvajícím, vývoji heraldické tvorby. Jeho kresby srší nápady stejně marnotratně jako kresby největších předchůdců, jeho ruka se stejnou suverenitou a lehkostí zvládá i ty nekomplikovanější kompozice v záplavě nových a nových motivů. Byl žákem, který dosáhl dalšího z vrcholů, nedostižných celým generacím menších učedníků.

Závěrečná poznámka

Bylo možné vyjmenovat mnohem více umělců a připomenout desítky jejich prací. Bylo možné upozornit na desítky děl plastických. Ale není-li možné připojit reprodukce, byla by taková práce jen nepřehledným vršením suchých dat.

Šlo jen o to, pokusit se o nalezení směru vývoje.

ZJKČ

*****

Zdirad J. K. Čech

SLOHY V HERALDICE

Heraldická tvorba v první polovině 16. století

Edice "DOCUMENTA HERALDICA", řada I., sv.3.

Přednáška proslovena 22.3.1977 na řádné schůzi
Heraldického klubu ČMS.

Vydal Heraldický klub ČMS interně pro své členy.
Ediční redaktor prof. Pavel Palát.
Praha, červenec 1978.

Vydání I. v nákladu 150 číslovaných výtisků.

Tento výtisk má číslo:

112